

Л.Л. Залізняк

ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ КАМ'ЯНОГО ВІКУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ТА ПЕРСОНАЛІЇ

Подано історію відділу кам'яного віку ІА НАНУ та передуючих йому наукових структур, охарактеризовано внесок дослідників у вивчення кам'яного віку України.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, київський осередок, кам'яна доба, персоналія.

Україна — найбагатша на пам'ятки кам'яної доби країна Східної Європи. Це пояснюється її географічною позицією на шляху між Середземномор'ям і східноєвропейськими рівнинами. Цим шляхом через територію України рухалися на схід Європейського континенту найдавніші людські істоти, перші *Homo Sapiens*, носії різних культурних традицій палеоліту, мезоліту та неоліту Європи. З Балкан через Україну поширилися навички хліборобства та скотарства. Багатюща джерельна база кам'яної доби зробила Україну своєрідним «полігоном» для вивчення найдавнішого минулого Східної Європи для кількох поколінь українських, російських, польських археологів і колег з далекого зарубіжжя. Не випадково саме на теренах України біля м. Лубни у 1873 р. була відкрита перша в Російській імперії палеолітична стоянка Гінці, вивчення якої заклало підвалини палеолітознавства Східної Європи.

Археологія кам'яної доби України була і є органічною складовою загальноєвропейської науки. Водночас на її розвиток суттєво впливав політичний режим СРСР. Жорстка адміністративна система сприяла чіткій організації науки, регулярному фінансуванню польових досліджень і публікацій, що мало позитивний вплив на вивчення найдавнішого минулого Східної Європи. Але «залізна завіса» ускладнювала контакти з європейськими колегами, занадто жорсткий бюрократичний контроль стримував ініціативу вчених, а періодичні репресії проти інтелігенції нищили науковий потенціал. Усе це стримувало розвиток археології в УРСР, зокрема й кам'яної доби, та спричинювало певне відставання від європейської науки.

© Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, 2012

Фундаторами київської школи археології кам'яної доби були видатні науковці початку ХХ ст. — Вікентій Хвойка, Федір Вовк і Микола Біляшівський. У 20-і рр. їхню справу продовжили М.Я. Рудинський, М.О. Макаренко та інші київські археологи, більшість яких працювали в структурі заснованого у 1924 р. Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). Надалі традиції київської школи розвивалися в стінах заснованого у 1934 р. Інституту історії матеріальної культури, який у 1938 р. реорганізували в Інститут археології АН УРСР.

Від 1934 до 1974 рр. фахівці з археології кам'яної доби та енеоліту—бронзи концентрувалися у відділі первісної археології. У різні часи його очолювали відомі вчені: О.Ф. Лагодовська (1944—1949), В.М. Даниленко (1949—1953), А.В. Добровольський (1953—1956), М.Я. Рудинський (1956—1958), С.М. Бібіков (1958—1968), Д.Я. Телегін (1968—1973), І.І. Артеменко (1974—1989), І.Т. Черняков (1989—1992) та В.В. Отрощенко (1992—1996). Унаслідок реорганізації 1974 р. відділ перейменували у відділення, в межах якого функціонували два відділи: енеоліту—бронзи та кам'яного віку. Останній очолювали Д.Я. Телегін (1974—1987), С.В. Смирнов (1987—2000) та від 2000 р. Л.Л. Залізняк.

Вивчення кам'яної доби України здійснювалося за трьома головними напрямками: 1) накопичення джерел; 2) культурна диференціація та періодизація пам'яток на ґрунті типолого-статистичного аналізу матеріалів; 3) соціально-економічні реконструкції давніх суспільств. Превалювання певних напрямів і способи розв'язання пов'язаних з ними проблем відображують етапи розвитку київської школи археології палеоліту та й загалом цієї доби в Україні.

Важливим чинником, що постійно впливав на київську школу, зокрема й на її осереддя у відділі кам'яного віку Інституту археології НАНУ, була і є персоніфікація галузі. Мається на увазі актуальна для всієї науки визначальна роль особистого внеску дослідників у розвиток певних напрямів, що й зумовило тут персоніфікований виклад історії відділу. Відтак, персоніфікація та періодизація розвитку археології кам'яної доби визначили структуру цієї статті.

Період первинного накопичення матеріалу та перших узагальнень

Піонерами вивчення кам'яної доби, які перші навчилися вирізняти оброблені людиною кремені, були французькі вчені середини ХІХ ст. У другій половині ХІХ ст. ці навички поширилися на інші європейські країни, сягнувши й України. Провідниками тих французьких новацій на теренах Російської імперії були українці Ф.К. Вовк і П.П. Єфименко, яких імперська історіографія занесла до числа російських дослідників.

Первинне накопичення матеріалів кам'яної доби України охоплює кінець ХІХ — першу чверть ХХ ст. Воно було невід'ємною складовою глобального процесу формування джерельної бази епохи каменю всієї Європи. Внесок у вирішення цього масштабного завдання зробили київські дослідники: В.В. Хвойко розкопками Кирилівської стоянки, Ф.К. Вовк і його учень П.П. Єфименко сенсаційними знахідками витворів палеолітичного мистецтва на стоянці біля с. Мізин на Десні. М.Я. Рудинський відкрив на Десні стоянки Кудлаївка та Пісочний Рів, на Удаї — Журавку, а на Ворсклі — Охтирку та Білу Гору.

М.Я. Рудинський у 1925—1928 р. був ученим секретарем ВУАКУ, а в 1928—1933 рр. працював у Кабінеті антропології Всеукраїнської академії наук. У 1934 р. репресований і повернувся до Києва лише 1944 р., працював в Інституті археології на посадах ученого секретаря, завідувача відділу первісної археології (1956—1958), провадив масштабні польові роботи в різних регіонах України, зокрема досліджував відомі стоянки Пушкарі І, Мізин, Журавка, Пісочний Рів, Смячка, Кам'яна Могила, Вовнизький могильник та ін., а також підсумував здобутки первинного накопичення мезолітичних матеріалів в Україні. Розвиваючи схему П.П. Єфименка, вчений виділив у мезоліті України південно-

східну та північно-західну провінції. Першу він пов'язав із Середземномор'ям, другу — з мезолітом Польщі (Рудинський 1928; 1931).

М.О. Макаренко — співробітник ВУАКУ, у 1930 р. здійснив розкопки відомого Маріупольського могильника, увічнені у фундаментальному монографічному виданні (Макаренко 1933). Репресований 1934 р. за відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, розстріляний 1938 р.

А.В. Добровольський приділив велику увагу вивченню неоліту та енеоліту Надпоріжжя. У довоєнний період відкрив і досліджував стоянки Кодак, Кайстрова Балка, Вовчок, Виноградний острів, Мельнича Круча; після війни — Ігрені, Стрільчу Скелю, Чаплинський могильник (Добровольський 1949; 1950).

Доба первинного накопичення матеріалу завершилася в СРСР у 30-і рр. серією перших узагальнень щодо кам'яної доби Східної Європи загалом і України зокрема. Показово, що перші спроби періодизації кам'яної доби України були зроблені з урахуванням побудов західних дослідників — Г. Мортільє та А. Брейля, створених на засадах класичного еволюціонізму. Виділені ними специфічні крем'яні індустрії (Шелль, Ашель, Мустье, Оріньяк, Гравет, Мадлен, Азиль, Тарденуаз, Кампінї тощо) на той час розглядалися як послідовні глобальні та універсальні для всього світу стадії розвитку техніки обробки кременю. За аналогією з європейськими схемами, за принципом стадіальності П.П. Єфименко вперше вибудував періодизацію кам'яної доби України, оприлюднену в монографії 1934 р. «Дородовое общество», двічі (1938 і 1953 р.) перевидану під назвою «Первобытное общество». Ще раніше, у 1924 р., вчений виділив три великі територіально-типологічні групи стоянок Східної Європи: південноруську, західноруську та окську. Цей поділ став основою наступних схем територіально-культурного поділу мезоліту Східної Європи.

Повоєнне піднесення археологічних досліджень

Сталінський погром української археології в 30-і рр. суттєво загальмував вивчення проблематики кам'яної доби. Були репресовані провідні фахівці в цій галузі: М.Я. Рудинський, М.О. Макаренко, І.Ф. Левицький, Т.Т. Тесля, геолог-четвертинник Г.А. Лепікаш і багато інших. Українська наука втратила кращих фахівців у Другій

світовій війні. Тож у повоєнні роки до Києва направили археологів з Росії: 1945 р. з Ленінграда прибув П.П. Єфименко, а 1955 р. — С.М. Бібіков, які послідовно очолювали Інститут археології та визначали розвиток усієї української археології, зокрема й кам'яної доби.

Після війни київський центр палеолітознавства зберіг більшість наукових традицій, закладених на початку ХХ ст. В.В. Хвойкою та Ф.К. Вовком і розвинутих в 20—30-і рр. М.Я. Рудинським, А.В. Добровольським, І.Ф. Левицьким. Призначений у 1945 р. директором Інституту археології АН УРСР П.П. Єфименко фактично віродив засновану Ф.К. Вовком київську палеолітичну школу, розгромлену репресіями 30-х рр., і став одним з фундаторів вітчизняної палеолітичної науки. Вчений ініціював небувалі за розмахом розкопки пам'яток кам'яної доби — відомих стоянок Осокорівка (І.Ф. Левицький), Амвросіївка (П.Й. Борисковський, І.Г. Підплічко), Володимирівка, Молодове I і V, Кормань (О.П. Черниш), Мізин, Добраничівка (І.Г. Шовкопляс), Кам'яна Могила (В.М. Даниленко), Пісочний Рів (М.В. Воєводський), Ігрен 8 (А.В. Добровольський), Волоського (В.М. Даниленко), Василівського I та III (А.Д. Столяр, Д.Я. Телегін) могильників, численних неолітичних стоянок на Південному Бузі (В.М. Даниленко), Дніпрі (М.Я. Рудинський, В.М. Даниленко, О.В. Бодяньський), Сіверському Дінці (Д.Я. Телегін) та ін. Саме в часи керівництва Інститутом П.П. Єфименка розпочалося систематичне вивчення кам'яної доби України, була закладена основа нинішньої джерельної бази, започатковані серійні видання «Археологія», «Краткие сообщения ИА АН УССР», «Археологічні пам'ятки УРСР».

Фундаментальна монографія П.П. Єфименка «Первобытное общество», втретє видана 1953 р., містить періодизацію палеоліту України, що не втратила актуальності й нині. Вагомий внесок вченого і у вирішення проблеми реконструкції первісного суспільства та способу життя мисливців палеоліту (Єфименко 1956; 1958).

За часів П.П. Єфименка, крім досвідчених фахівців старої генерації (М.Я. Рудинський, А.В. Добровольський), у відділ первісної археології прийшло нове, повоєнне, покоління дослідників — В.М. Даниленко, О.П. Черниш, І.Г. Шовкопляс, Д.Я. Телегін, Ю.Г. Колосов, становлення яких припало на директорство С.М. Бібікова (1955—1968).

С.М. Бібіков продовжив справу свого вчителя Г.А. Бонч-Осмоловського розкопками

в 30-і рр. печер Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба (див.: Бибигов, Станко, Коен 1994). Вагомим теоретичним внеском С.М. Бібікова в осмислення найдавнішого минулого є його соціально-економічні та демографічні реконструкції, а також розробка концепції кризи мисливського господарства (Бибигов 1950; 1969).

І.Г. Шовкопляс — дослідник всесвітньовідомих палеолітичних стоянок Мізин, Радомишль і Добраничівка. Масштабні розкопки стійбищ мисливців на мамонтів Подніпров'я великими площами дозволили реконструювати общину прильодовикових мисливців. Вчений переконливо показав, що купи кісток, інтерпретовані попередниками як кухонні відходи, насправді були рештками чумоподібних жител. Стоянки палеолітичних мисливців склалися з кількох сімейних жител, оточених господарськими об'єктами, або культурно-господарських комплексів (Шовкопляс 1965; 1971).

Іван Гаврилович — фундатор Археологічного музею НАНУ, унікального музею «Добраничівська палеолітична стоянка», автор першого підручника з археології України (1969). У 1973 р. через надумані звинувачення в ідеологічних помилках вчений був змушений перейти працювати у Центральну наукову бібліотеку НАНУ, де започаткував бібліографічний напрям в археології України.

В.М. Даниленко зробив великий внесок у створення джерельної бази неоліту України: розкопав численні стоянки в басейні Середнього Бугу, Надпоріжжі, Київщині, а також Волоський могильник (Даниленко 1955), тривалий час досліджував готи та стоянки Кам'яної Могили (Даниленко 1986). У 50—70-і рр. дослідник був ідеологом українського неолітознавства. Вперше його погляди на неоліт України були викладені в колективній праці Інституту «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957). На сторінках головної книги свого життя «Неолит Украины» (1969) він заклав концептуальні підвалини культурного поділу та періодизації неоліту на наших просторах. В.М. Даниленко окреслив також основні культурні явища фінального палеоліту та мезоліту України, їх хронологічну послідовність, визначив загальний напрям культурно-історичного розвитку регіону, заклав основу сучасної періодизації фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Надпоріжжя (Даниленко 1969, с. 24—25; 1971).

Саме В.М. Даниленко стояв біля витоків таких визнаних нині культур як осокорівська, зимівниківська, шпанська, сурсько-

дніпровська, приазовська, буго-дністровська та дніпро-донецька. Спираючись на тогочасну мінімальну джерельну базу, далекоглядний дослідник сформував кістяк сучасної концепції неолітизації України, культурного поділу неоліту, а також періодизації фінального палеоліту та мезоліту, на що свідомо чи підсвідомо орієнтувалися його послідовники, екстраполювавши схеми В.М. Даниленка для Надпоріжжя на всю лісостепову та степову смугу України.

Д.Я. Телегін завідував відділом упродовж 1968—1987 рр. Формувався як дослідник у повоєнні часи під впливом таких відомих вчених, як П.П. Єфименко, М.Я. Рудинський, І.Ф. Левицький, В.М. Даниленко. Д.Я. Телегін суттєво поповнив джерельну базу неоліту України. Докторську дисертацію на тему «Дніпро-донецька неолітична культура» він захистив 1967 р. Після виходу наступного року монографії з тією самою назвою Д.Я. Телегін став завідувати відділом археології кам'яної доби, який очолював майже 20 років.

Головним науковим інтересом Д.Я. Телегіна був неоліт України, найперше Подніпров'я. Досліджені ним численні поселення та могильники стали підґрунтям кількох монографій (Телегін 1968; 1991; Телегін, Титова 1998). Великий внесок зробив вчений у поповнення джерельної бази мезоліту, розробку його періодизації та систематику пам'яток, чому присвячені дві монографії (Телегін 1982; 1985). Упорядковуючи періодизацію мезоліту України, вчений стимулював регіональні дослідження, спрямовуючи молодь на вивчення мезоліту окремих регіонів. Інтенсивно досліджував Д.Я. Телегін і енеоліт України: виділив середньостогівську культуру (Телегін 1973), пам'ятки новоданилівського типу й типу Засуха.

О.П. Черниш у 1946—1950 рр. працював у Києві. Дослідив і видав багатошарову верхньопалеолітичну стоянку Володимирівка на р. Синюха (Черниш 1953). 1951 р. переїхав у Львів та заснував і там осередок вивчення кам'яної доби, який уже 60 років досліджує палеоліт Західної України. Дослідивши численні багатошарові пам'ятки Середнього Подністер'я, О.П. Черниш розробив періодизацію палеоліту того регіону (Черниш 1959; 1961; 1965; 1975; 1977; 1982; 1987), яка базується на засадах стадіальності та автохтонізму.

Наступний період у вивченні кам'яної доби України пов'язаний з появою у 60-і рр. в Інституті археології нової генерації дослідників — В.М. Гладиліна, В.І. Непріної, С.В. Смирнова та М.І. Гладких.

Ю.Г. Колосов розпочинав діяльність в археології з вивчення у 50—60-х рр. мезолітичних стоянок Гірського Криму (Фат'ма-Коба, Кара-Коба, Водоспадний, Ала-Чук, Су-Ат, Родникове) та Керченського півострова (Фронтове, Лугове, Ленінське). Він також видав фінально-палеолітичні пам'ятки Надпоріжжя — Осокорівку ЗВ і Ямбург (Колосов 1964; 1971).

Однак головним внеском Ю.Г. Колосова в археологію України є багаторічні дослідження групи багатошарових муст'єрських стоянок біля м. Білогорськ у Криму: Заскельна V, VI і IX, Сари-Кая, Пролом I і II, Кабазі I і II та ін., що ввійшли в золотий фонд вітчизняного та європейського палеолітознавства. На тих матеріалах визнаний експерт з палеоліту Криму Ю.Г. Колосов розробив періодизацію та культурну диференціацію середнього палеоліту Криму, що знайшла відображення в п'яти монографіях (Колосов 1972; 1977; 1983; 1986; Колосов, Степанчук, Чабай 1993). В ході тих робіт відбулося становлення нині відомих дослідників середнього палеоліту Криму В.М. Степанчука та В.П. Чабая.

О.В. Бодяньський відкрив і досліджував численні стоянки кам'яної доби у Надпоріжжі: Орел, Кайстрова Балка VI, Ворона I, Підпоріжний II, Кізлевий V, Сурський II, Шулаїв, а також могильники: Волоський, Василівка I, II і III, Вовнизький II, Лисогірський, Ненасицький, Мар'ївський та ін.

В.М. Гладилін розкопав муст'єрську стоянку Антоновка в Донбасі та розробив на основі схеми Ф. Борда власну систематику крем'яних виробів раннього та середнього палеоліту України (Гладилін 1976). Вчений уславився багаторічними дослідженнями унікальної багатошарової стоянки Королеве в Закарпатті, нижній шар якої датується часом близько 1 млн р. т. Великий внесок В.М. Гладилін зробив у культурну диференціацію муст'єрських пам'яток України, а також підготовку кадрів — дослідників середнього палеоліту Західної України: Л.В. Кулаковська, В.І. Ситливий, Ю.В. Кухарчук, В.І. Усик, В.І. Ткаченко, Ю.Г. Демиденко.

В.І. Непріна протягом 30 років досліджень у Північно-Східній Україні відкрила та ввела до наукового обігу численні неолітичні пам'ятки басейнів Десни, Сейму та Сули, систематизувала матеріали неоліту ямково-гребінцевої кераміки в Україні, виділила лисогубівську ранньонеолітичну культуру, а також досліджувала походження неоліту та прояви неолітичних традицій у культурі доби ранньої бронзи Північної України (Непріна 1976; 1986).

М.І. Гладких розкопував відомі стоянки мисливців на мамонтів Добраничівка, Ключи та Межирічі, на основі типолого-статистичного аналізу матеріалів виділив локальні варіанти культури верхнього палеоліту. Досліджував соціально-економічні механізми функціонування суспільства мисливців на мамонтів (Гладких 1991). 1977 р. перейшов на викладацьку роботу до Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

С.В. Смирнов завідував відділом кам'яного віку в 1987—2000 рр. Досліджував палеоліт Надпоріжжя (Смирнов 1973), мустьєрську стоянку Рихта на Житомирщині, а в 80—90-і рр. розробляв теоретичні проблеми археології, зокрема соціально-економічні аспекти антропогенезу (Смирнов 1983).

А.П. Савчук працював у Інституті археології в 60-і рр. Досліджував мезоліт Київщини, зібрав уздовж р. Трубіж на Переяславщині мезолітичні комплекси Загай I, Селище, Коржі та ін.

Від стадіальності до локальності

Від початку ХХ ст. в Західній Європі зародилося нове бачення світової історії, батьками якого вважають О. Шпенглера та Д. Тойнбі. На зміну властивій ХІХ ст. архаїчній стадіальній концепції історії людства прийшло розуміння її багатоваріантності. У західній археології міжвоєнного періоду це призвело до відмови від глобальних стадій у розвитку первісності та виділення численних локальних культур. Першим окремі культури Перигор і Оріньяк у Франції виділив Д. Пейроні. Д. Гаррод показала, що Шательперрон і Гравет були окремими культурами, а не стадіями розвитку Перигору. Безпосередню участь у тій науковій революції поглядів на первісність брали Г. Кларк, А. Руст, С. Круковський, Г. Швабедіссен, які в 30—40-і рр. на основі типологічного аналізу крем'яних матеріалів окреслили численні археологічні культури фінального палеоліту Європи (Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер). Культурну диференціацію середнього палеоліту започаткував Ф. Борд, який виділив у межах мустьєрської доби чотири археологічні культури.

Оскільки фундаторами стадіальної, або формаційної, парадигми історії були класики марксизму, то цей релікт еволюціонізму ХІХ ст. лишався в СРСР панівним майже до його розпаду. Його розквіт припадає на 30-і рр., коли в радянській історичній науці поширилась яфетична теорія М.Я. Марра. Тоді історичний

процес розглядали з позицій гіпертрофованого автохтонізму, а всі якісні зміни в первісному суспільстві пояснювали періодичними «стадіальними вибухами».

Таких концептуальних принципів дотримувалися авторитети палеолітознавства СРСР як П.П. Єфименко, С.М. Замятнін та ін. На засадах стадіальності були вибудовані й тогочасні періодизації кам'яної доби України. Зокрема, Є.Ю. Кричевський розглядав мезоліт України як єдину культуру, що пройшла кілька фаз розвитку (Кричевський 1949). Елементи стадіального підходу можна знайти в роботах В.М. Даниленка (Даниленко 1969, с. 24, 30). Переконалим прибічником концепції неперервного стадіального розвитку матеріальної культури у Подністер'ї від мустьє до мезоліту був О.П. Черниш. На його думку, на Дністрі розвивалась єдина молодовська культура, фази поступу якої відображають численні культурні нашарування в тамтешніх стоянках.

Але з часом стадіально-схематичні уявлення про розвиток матеріальної культури стали потроху поступатися концепції локальності і в СРСР. Величезне розмаїття накопичених джерел наочно вказувало на відсутність синхронних змін єдиної матеріальної культури. Виявлялося, що одночасно в різних регіонах Європи мешкали носії різних культурних традицій. Однак відмовитися від ідеологічних штампів радянська історична наука змогла лише після зняття партійних табу. Тож остаточний відхід від застарілої концепції стадіальності в археології став можливий лише після різкої критики марксизму Й.В. Сталіним 1950 р. (стаття «Марксизм и вопросы языкознания»).

Якщо західноєвропейські дослідники кам'яної доби почали виділяти археологічні культури ще в міжвоєнний період, то в радянському палеолітознавстві ті тенденції почали проявлятися в повоєнний час, а їхню перемогу традиційно пов'язують зі статтею А.М. Рогачова 1957 р. (Залізняк 2000). Розробки західних вчених відіграли не останню роль у переході в повоєнний час радянських археологів до вивчення локальних особливостей кам'яної доби Східної Європи та виділення в межах глобальних стадій окремих археологічних культур.

Бум культуротворення 70—80-х років

Від 60-х рр. бурхливий процес виділення локальних культур поширився на весь Європейський континент, докорінно змінивши тут культурно-історичну карту кам'яної доби.

70-і рр. позначені виходом численних монографій, присвячених культурній диференціації та періодизації фінального палеоліту та мезоліту окремих регіонів Центральної та Східної Європи, зокрема Польщі, Литви та Німеччини. Ця проблематика стала домінувати на міжнародних конгресах і конференціях. Карти культур фінального палеоліту, мезоліту, неоліту Європи стають надзвичайно строкатими та змінюються чи не щороку через появу нових культурно-періодизаційних схем. Тоді бум культуротворення перекинувся з Європи на археологію кам'яної доби Європейської частини СРСР.

Остаточний відхід від стадіального розуміння культурних явищ мезоліту на позиції локальності в Україні знаменують роботи різних вчених. У галузі неолітознавства той процес пов'язаний з працями В.М. Даниленка (Даниленко 1969), Д.Я. Телегіна (Телегін 1968) і В.І. Непріної (Непріна 1976). Виділяти окремі культури в середньому палеоліті України від кінця 60-х рр. почав (спираючись на розробки Ф. Борда) В.М. Гладилін (Гладилін 1976), а потім Ю.Г. Колосов і його учні (Колосов 1983; 1986; Колосов, Степанчук, Чабай 1993).

Бум культуротворення, що сягнув України в 70-і рр., з різною інтенсивністю триває й досі. Його наслідком став вихід у 80—90-і рр. серії монографій, присвячених культурній диференціації та періодизації пам'яток кам'яної доби України (Телегін 1982; 1985; Телегін, Титова 1998; Залізник 1984; 1986; 1989; 1991 та ін.; Кротова 1986; Нужний 1992; 2008; Степанчук 2002; 2006; Чабай 2004).

Ці суттєві трансформації в археології кам'яного віку різних країн Європи є закономірним наслідком заміни архаїчних стадіальних схем первісної історії новітнім розумінням багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку людства від найдавніших часів. Але зміна поглядів на історичний процес у первісну добу була сприйнята не всіма дослідниками першої повоєнної генерації. На позиціях стадіальності до кінця своєї наукової діяльності лишався О.П. Черниш. Д.Я. Телегін остаточно сприйняв нові віяння лише у 80-і рр., долучившись до виділення археологічних культур у мезоліті й неоліті України та сусідніх територій (Телегін 1982).

Дослідники 70—90-х років

Наприкінці 60-х рр. Інститут розпочав масштабні розкопки курганів у зонах будівництва

зрошувальних систем на півдні України. Тоді до Інституту прийшло багато молоді. На початку 70-х рр. у відділ первісної археології прийшли В.О. Степаненко, Л.Л. Залізник, В.О. Гусар, І.В. Кравець і О.М. Титова. У зв'язку з роботою над монографією «Мезолітичні пам'ятки України» Д.Я. Телегін залучив до цієї проблематики В.О. Степаненка та Л.Л. Залізника.

В.О. Степаненко підготував публікації матеріалів кукрецьких стоянок Балін-Кош (Крим) та Кізлевий (Надпоріжжя), але згодом пішов з Інституту.

Л.Л. Залізник завідує відділом від 2000 р. У 70—80-і рр. створив і впорядкував джерельну базу фінального палеоліту та мезоліту півночі України, яка нараховує сотні стоянок, розробив культурно-хронологічну періодизацію кам'яної доби Полісся, що знайшло відображення в численних монографіях. У 80-і рр. дослідник працював над методикою соціально-економічних реконструкцій первісних суспільств через відтворення господарсько-культурних типів з використанням археологічних і етнографічних даних і реконструював спосіб життя фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя і лісових мисливців мезоліту (Залізник 1989; 1991). Протягом 90-х рр. вчений підготував серію узагальнюючих праць з проблематики фінального палеоліту й мезоліту України та суміжних територій, де запропонував власну періодизацію тих епох (Залізник 1995; 1997; Залізник 1998; 1999; 2005; 2009). Останні десять років Л.Л. Залізник разом з групою аспірантів досліджує скупчення стоянок кам'яної доби в басейні р. Велика Вись на Кіровоградщині.

О.О. Кротова від 70-х рр. вивчає пізньопалеолітичні пам'ятки Південно-Східної України. На ґрунті здобутих на стоянках Ями, Янісоль, Федорівка, Говоруха та Амвросіївка матеріалів дослідниця розробляє проблеми хронології, періодизації та культурної адаптації верхнього палеоліту регіону (Кротова 1986). Значний внесок зробила О.О. Кротова і в проблематику реконструкції способу життя степових мисливців верхнього палеоліту (Кротова 1988; Krotova 1996).

Від 80-х рр. в дослідженні середнього палеоліту активно проявляють себе Ю.В. Кухарчук, В.М. Степанчук і В.П. Чабай, верхнього палеоліту — Л.А. Яковлева, верхнього палеоліту та мезоліту — Д.Ю. Нужний, О.О. Яневич і В.Ю. Коен, неоліту — М.Т. Товкайло та О.М. Титова.

М.Т. Товкайло здійснив розкопки багатошарових неолітичних пам'яток Середнього Побужжя (Пугач 1 і 2, Гард 3 і 4, Великий Острів).

Д.Я. Телегін (сидить у центрі) серед колег, 1997 р.

Добути матеріали стали основою кандидатської дисертації «Неоліт Степового Побужжя» та однойменної монографії (Товкайло 2005; 2007), які суттєво уточнюють і розвивають періодизацію неоліту Побужжя В.М. Даниленка.

О.М. Титова вивчала неолітичні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини та запропонувала культурну систематику їх та періодизацію. Разом з Д.Я. Телегіним підготувала зведення пам'яток дніпро-донецької неолітичної культури України (Титова 1992; Телегін, Титова 1998).

Ю.В. Кухарчук — від 1996 р. учений секретар відділу, фахівець з нижнього та середнього палеоліту України. Тривалий час під керівництвом В.М. Гладиліна досліджував багатощарову палеолітичну стоянку Королеве. Дисертація та публікації присвячені аналізу матеріалів середньопалеолітичних пам'яток Волині: стоянок Рихта, Житомирська, Жорнів (Кухарчук 1989; Кухарчук, Месяц 1991; Кухарчук, Степанчук 2007). Вивчає технологію виробництва знарядь у палеоліті.

В.М. Степанчук сформувався в експедиції Ю.Г. Колосова в процесі розкопок мустьєрських стоянок біля Білогорська в Криму. Крім численних мустьєрських пам'яток Криму, дослідив унікальну стоянку ранньої пори верхнього палеоліту Міра під Запоріжжям. Вивчає питання культурно-хронологічної періодизації нижньо- та середньопалеолітичних пам'яток

України, господарської та соціальної специфіки неандертальців, взаємин давньої людини та довкілля, технологію обробки кременю в палеоліті та ін., активно займається проблемою заселенням території України людиною сучасного антропологічного вигляду (Степанчук 2002; 2006; 2008).

В.П. Чабай теж працював з Ю.В. Колосовим на мустьєрських стоянках Криму біля Білогорська та на багатощарових пам'ятках Кабазі I і II. Останні тривалий час досліджувалися В.П. Чабаєм разом із зарубіжними та українськими колегами. Ці матеріали стали основою докторської дисертації та серії монографій (Чабай 2004). Колективом дослідників на чолі з В.П. Чабаєм розроблена хроно-стратиграфічна схема середнього палеоліту Гірського Криму. Нині В.П. Чабай очолює Кримський філіал Інституту археології НАНУ.

Л.А. Яковлева займається проблемами верхнього палеоліту та первісного мистецтва, брала участь у дослідженні низки відомих верхньопалеолітичних стоянок України, Росії та Франції. Від 1993 р. керує міжнародною експедицією з дослідження поселення Гінці. Разом із зарубіжними колегами досліджує мистецтво палеоліту (Jakovleva, Pinson 1997; Яковлева 2000; 2001; 2010).

Д.Ю. Нужний від кінця 70-х рр. брав участь у роботі Поліської мезолітичної експедиції, пізніше вивчав зруйновані водосховищем

Відділ археології кам'яного віку, 2011 р.

Дніпрогесу пам'ятки Надпоріжжя. Протягом останніх 20 років розкопував стоянки мисливців на мамонтів Семенівка, Межиричі, Бармаки. Але головні зусилля Д.Ю. Нужного спрямовані на всебічне вивчення визначальної для мезолітичної доби категорії виробів — мікролітів. Численні статті та монографія присвячені функції, морфології, трасології та історії розвитку мікролітів (Нужний 1992; 2008).

О.О. Яневич від кінця 70-х рр. досліджує стоянки Криму, суттєво розширив джерельну базу мезоліту півострова, провівши успішні роботи на стоянках відкритого типу Вишенне I і II, Мис Трійці, Су-Ат III, Дамчі-Кая та ін., а також на багатошарових печерних пам'ятках Шпан-Коба та Буран-Кая III (Яневич 1993; 2000). Займається культурно-хронологічною систематикою мезолітичних пам'яток Криму та періодизацією кукрецьких (Яневич 1987). Розвиваючи ідеї Г.А. Бонч-Осмоловського та В.М. Даниленка, дослідник дав характеристику шпанській культурі півострова (Яневич 1993), вагомо поповнив знання про свідерську людність Гірського Криму (Яневич 1999), розробляв модель господарської адаптації населення Гірського Криму за фінального палеоліту та мезоліту (Залізник, Яневич 1987).

В.Ю. Коен брав участь у розкопках під проводом В.І. Непріної стоянки В'язівок 4а під Лубнами. Але головні інтереси В.Ю. Коена

були спрямовані на фінальний палеоліт і мезоліт Гірського Криму (Коен 1992). Погляди на періодизацію мезоліту Криму дослідник виклав у колективній монографії, присвяченій публікації та інтерпретації розкопаних ще Г.А. Бонч-Осмоловським і С.М. Бібіковим багатошарових печерних стоянок Шан-Коба, Фатма-Коба та Мурзак-Коба (Бибиков, Станко, Коен 1994).

Соціально-економічні реконструкції

Соціально-економічні дослідження спільнот доби фінального палеоліту та мезоліту мали в українській археології власну логіку розвитку. Традиційна увага марксизму до історії суспільства від найдавніших часів зумовила появу в 30-х рр. перших спроб реконструювати життя колективів кам'яної доби. Але бідні на той час джерела та слабка методологічна база зазвичай компенсували некоректними запозиченнями з етнографії так зв. відсталих народів. Тож більшість праць мала вульгарно-матеріалістичний характер: дані етнографії залучалися безпосередньо та ілюстрували довільні реконструкції суспільств, відомих за археологічними даними. Вінцем соціально-економічних реконструкцій 30-х рр. у СРСР була не раз згадана тут фундаментальна праця П.П. Єфименка «Первобытное общество», багато тез якої не втратили актуальності й тепер. Суттєвий вне-

сок у розробку тих проблем первісності зробив і С.М. Бібіков (Бибииков 1950; 1969).

У 1936 р. в Кембріджі побачила світ знаменита книжка Г. Кларка «The Mesolithic Settlement in Northern Europe», що разом з монографією Г. Чайлда «The prehistory of European Society» 1950 р. започаткувала потужну англо-американську школу соціально-економічних досліджень первісності. Ідеї фундаторів підхопили й розвинули в 60—70-і рр. представники процесуальної, або нової, археології, які називали себе етноархеологами — Л. Бінфорд, Д. Бірдселл, Г. Фрізон, Т. Прайс, Р. Лі, Т. Хассан та ін. Їхні принципи дослідження первісності з залученням даних етнографії поступово стали застосовувати і в Європі та СРСР. Саме з тими процесами у світовій науці пов'язане пробудження інтересу до соціально-економічних проблем кам'яної доби, що простежується в Україні від середини 80-х рр.

Як уже згадувалося, Л.Л. Залізник розробив універсальну методика реконструкції способу життя первісних мисливців із залученням даних етнографії. Ця методика була застосована для розробки моделей господарської адаптації мисливців на північного оленя і лісових мисливців мезоліту (див. вище). Над реконструкцією господарсько-культурного типу степових мисливців на бізона плідно працювала О.О. Кротова, а первісних мисливців Гірського Криму — О.О. Яневич.

Варто зазначити, що запропоновані українськими дослідниками реконструкції первісних суспільств не зводилися до копіювання методів американських етноархеологів. Що більше, запропонована й успішно застосована в Україні оригінальна методика етно-археологічних реконструкцій первісності Л.Л. Залізника не має прямих аналогій у радянській і зарубіжній археологічній практиці.

На початку 90-х рр. у відділі кам'яного віку розпочали роботу молоді співробітники — **Д.Л. Гаскевич** і **Д.В. Ступак**. Перший вивчає неоліт Правобережної України, зокрема пам'ятки буго-дністровської культури та питання неолітизації регіону (Гаскевич 2001; 2008), другий — техніку розщеплення кременю в мезоліті Полісся, а також досліджує верхньопалеолітичні стоянки Середньої Десни — Ключи, Бужанка, Оболоння (Ступак 2011). Протягом останніх років у відділі сформувалася група молодих співробітників та аспірантів (Д.О. Ветров, І.М. Хоптинець, М.М. Беленко), які досліджують верхній палеоліт Центральної України.

Від 2002 р. відділ археології кам'яного віку видає щорічник «Кам'яна доба України». Його

14 випусків присвячені актуальним проблемам найдавнішого минулого України.

Підсумок

Археологія кам'яної доби в Україні від зародження наприкінці ХІХ ст. розвивалася як органічна складова європейської. Дослідження розпочалися з первинного накопичення матеріалу фундаторами українського палеолітознавства кінця ХІХ — 20-х рр. ХХ ст. В.В. Хвойкою, Ф.К. Вовком, П.П. Єфименком, М.Я. Рудинським, І.Ф. Левицьким, М. Мушкет та ін.

Типологічний аналіз накопичених цими дослідниками матеріалів став основою перших узагальнень П.П. Єфименка та М.Я. Рудинського у міжвоєнний період. У їхніх працях фігурували не археологічні культури, а територіальні групи пам'яток, тож періодизації були вибудовані на засадах тоді панівного стадіального бачення історичного процесу.

Сталінські репресії та втрати в Другій світовій війні призвели до суттєвих змін у складі київських фахівців. Директором Інституту археології 1945 р. став академік П.П. Єфименко, який відродив розгромлену репресіями 30-х рр. київську школу дослідників кам'яної доби. Саме в часи його керівництва Інститутом розпочалося систематичне вивчення кам'яної доби України, була закладена основа нинішньої джерельної бази, а в науку прийшла плеяда яскравих дослідників: В.М. Даниленко, І.Г. Шовкопляс, О.П. Черниш, Д.Я. Телегін, Ю.Г. Колосов.

Стадіальний підхід до інтерпретації культурно-історичних процесів за кам'яної доби панував у радянській археології до 60-х рр. Однак принцип багатоваріантності розвитку людства Шпенглера—Тойнбі, що ствердився в палеолітознавстві Західної Європи ще в міжвоєнний період, поступово поширився на археологію Східної Європи. Це спричинило бум культуротворення 70—80-х рр.

Концептуальна монографія В.М. Даниленка «Неолит Украины» 1969 р. символізувала закінчення повоєнного і початок сучасного періоду у вивченні неоліту та мезоліту України. В 60-і рр. з'явилася нова генерація вчених (В.М. Гладилін, М.І. Гладких, В.І. Непріна, С.В. Смирнов), які активно працювали над культурною диференціацією пам'яток кам'яної доби України, передусім на основі типолого-статистичного аналізу крем'яних виробів.

Зумовлений перемогою концепції локальності пік культуротворення припав на кінець

70-х—80-і рр. і пов'язаний з активним дослідженням нових пам'яток з подальшим типологічним аналізом їхніх крем'яних комплексів двома новими генераціями 70-х (Л.Л. Залізник, В.О. Степаненко) та 80-х рр. (М.Т. Товкайло, О.М. Титова, В.М. Степанчук, В.П. Чабай, Д.Ю. Нужний, О.О. Яневич, В.Ю. Коєн)

Від середини 80-х рр. суттєво інтенсифікувалися дослідження соціально-економічних проблем первісності шляхом реконструкції суспільств кам'яної доби за допомогою етно-археологічного моделювання (Л.Л. Залізник, О.О. Кротова, О.О. Яневич).

Певне відставання процесу становлення сучасної археології кам'яної доби в СРСР, зокрема в Україні, від «найпросунутіших» у цій проблематиці країн Західної та Центральної Європи — Англії, Німеччини, Франції, Польщі — значною мірою було спричинене несприятливим для науки політичним режимом, що панував у Східній Європі протягом ХХ ст. Економічна криза доби незалежності суттєво стримує вивчення палеоліту України, оскільки сучасний рівень досліджень вимагає значних коштів. Водночас відкрилися широкі можли-

вості для співробітництва з колегами з Європи та Америки та залучення зарубіжних коштів для досліджень в Україні.

Попри ці негаразди, Україна належить не тільки до найбагатших на пам'ятки кам'яної доби регіонів Європи, але й до країн з високим рівнем розвитку археології кам'яного віку. Столітні зусилля кількох поколінь вчених у галузі польових досліджень, типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів зумовили розробку визнаної за головними параметрами культурної періодизації палеоліту, мезоліту та неоліту України. Вагомим внеском до вивчення складних соціально-економічних проблем кам'яної доби є запропонована українськими дослідниками оригінальна методика реконструкції мисливських суспільств шляхом етно-археологічного моделювання.

Археології кам'яної доби України присвячено більше тисячі статей і близько 50 монографій, написаних співробітниками відділу. Це — результат наполегливої праці кількох поколінь дослідників, провідну роль серед яких ось уже більше століття відіграє київська школа, осередком якої є відділ археології кам'яного віку ІА НАНУ.

- Бибиков С.Н.* Поздний палеолит Крыма // Материалы по четвертичному периоду СССР. — М., 1950. — 2. — С. 118—126.
- Бибиков С.Н.* Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. — № 4. — 1969. — С. 5—23.
- Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коєн В.Ю.* Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. — Одесса, 1994.
- Гаскевич Д.Л.* Неолітизація Південного Полісся: характер та напрямки міжкультурних контактів // *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.* — Poznań, 2001. — S. 61—72.
- Гаскевич Д.Л.* Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // Кам'яна доба України. — 2008. — 11. — С. 157—187.
- Гладилин В.Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976.
- Гладких М.І.* Исторична інтерпретація пізнього палеоліту. — К., 1991.
- Даниленко В.Н.* Волошский эпилеолитический могильник // СЭ. — 1955. — № 3. — С. 56—61.
- Даниленко В.Н.* Неолит Украины. — К., 1969.
- Даниленко В.М.* Сурьско-дніпровська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 104—112.
- Даниленко В.М.* Кам'яна Могила. — К., 1986.
- Добровольський А.В.* Восьма Ігрєнська неолітична стоянка // АП. — 1949. — II. — С. 243—252.
- Добровольський А.В.* Печера коло с. Іллінки Одеської області // Археологія. — 1950. — IV. — С. 152—155.
- Ефименко П.П.* Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Изд. 3-е. — К., 1953.
- Ефименко П.П.* К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы: о памятниках так называемого селетского и гримальдийского типа // СА. — 1956. — XXVI. — С. 28—53.
- Ефименко П.П.* Костенки I. — М.; Л., 1958.
- Залізник Л.Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Залізник Л.Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 74—142.
- Залізник Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989.
- Залізник Л.Л.* Население Полесья в мезолите. — К., 1991.

- Залізник Л.Л. Передісторія України Х—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999.
- Залізник Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — 8).
- Залізник Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009 (Кам'яна доба України. — 12).
- Залізник Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія. — 1987. — 60. — С. 6—16.
- Коев В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X—XI тыс. до н. э. // РА. — 1992. — № 2. — С. 125—131.
- Колосов Ю.Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург) // П.И. Борисковский, Н.Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — М.; Л., 1964. — С. 42—49. (САИ. — А1—5).
- Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. I. — С. 64—77.
- Колосов Ю.Г. Шайтан-Коба, мустьєрська стоянка Криму. — К., 1972.
- Колосов Ю.Г. Белая Скала. — Симферополь, 1977.
- Колосов Ю.Г. Мустьєрские стоянки района Белогорска. — К., 1983.
- Колосов Ю.Г. Аккайская мустьєрская культура. — К., 1986.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — К., 1993.
- Кричевський Є.Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. — К., 1949. — Т. I. — С. 323—406.
- Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Залізник Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. — К., 1986. — С. 6—73.
- Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. — 1988. — 64. — С. 1—11.
- Кухарчук Ю.В. Палеолит юго-запада СССР и сопредельных территорий. Рихта. — К., 1989.
- Кухарчук Ю.В., Месяц В.О. Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка. Ч. 1: Ашель; Ч. 2: Мустье. — К., 1991.
- Кухарчук Ю.В., Степанчук В.М. Кам'яна доба України. Палеоліт // Україна: хронологія розвитку. — К., 2007. — С. 8—77.
- Макаренко М. Маріупільський могильник. — К., 1933.
- Непріна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — К., 1976.
- Непріна В.И. Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // Неприна В.И., Залізник Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. — К., 1986. — С. 143—213.
- Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992; видання друге, доповнене. — К., 2008.
- Рудинський М.Я. До питання про культури мезолітичної доби на Україні // Антропологія. — 1928. — № 1. — С. 73—91.
- Рудинський М.Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УРСР // Антропологія. — 1931. — № 4. — С. 145—184.
- Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К., 1973.
- Смирнов С.В. Становление основ общественного производства. — К., 1983.
- Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. — К., 2002.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Чернівці, 2006.
- Степанчук В.М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. — К., 2008.
- Ступак Д.В. Дослідження епіграветських стоянок півдня Середньої Десни // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 51—68.
- Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
- Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982.
- Телегін Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. — К., 1985.
- Телегін Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.
- Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Свод археологических источников. — К., 1998.
- Титова О.М. Місце пам'яток Середнього Подніпров'я в неоліті України // Праці Центру пам'яткознавства. — 1992. — 1. — С. 107—118.

- Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — 6).
- Товкайло М.Т. Неоліт України // Україна: хронологія розвитку. — Т. I. З давніх часів до пізньої античності. — К., 2007. — С. 88—109.
- Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004.
- Черныш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. — К., 1953.
- Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // Тр. КИЧПЕ. — 1959. — XV. — С. 5—214.
- Черныш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961.
- Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Поднестровья. — М., 1965.
- Черныш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. — К., 1975.
- Черныш А.П. Многослойная стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная стоянка Кормань IV. — М., 1977. — С. 7—77.
- Черныш А.П. Многослойная стоянка Молодова I // Молодова I — уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. — М., 1982. — С. 6—102.
- Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. — М., 1987. — С. 7—93.
- Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. — К., 1965.
- Шовкопляс И.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — 3. — С. 13—21.
- Яковлева Л.А. Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 72—83.
- Яковлева Л.А. Культура пізньопалеолітичного населення України // Історія української культури: У 5 т. — К., 2001. — Т. 1. — С. 68—98.
- Яковлева Л.А. Пізній палеоліт // Історія декоративного мистецтва України: У 5 т. — К., 2010. — Т. 1. — С. 23—48.
- Яневич О.О. Етапи розвитку культури Кукрек у Криму // Археологія. — 1987. — 58. — С. 7—18.
- Яневич О.О. Шпанська мезолітична культура // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 3—15.
- Яневич О.О. Буран-кайська культура граветту Криму // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 20—30.
- Jakovleva L., Pinson G. La frise sculptee du Roc-aux-Sorciers a Angles sur l'Anglin (Vienne, France). — Paris, 1997.
- Janevic A. Das Swiderien der Krim // Tanged points cultures in Europe. — Lublin, 1999. — S. 36—46 (Lubelskie materialy archeologiczne. — XIII).
- Krotova O.O. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site in The Ukraine // Prehistoire Europeenne. — 1996. — 9. — P. 357—362.
- Zaliznyak L. The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe. — Berlin, 1995.
- Zaliznyak L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye. — Oxford, 1997 (BAR 659).

Надійшла 12.01.2012

Л.Л. Зализняк

ОТДЕЛ АРХЕОЛОГИИ КАМЕННОГО ВЕКА ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ НАН УКРАИНЫ. ИСТОРИЯ И ПЕРСОНАЛИИ

Археология каменного века в Украине с момента зарождения в конце XIX ст. развивалась как органическая составляющая европейской. Исследования начались с первичного накопления материалов основателями украинского палеолитоведения конца XIX — начала XX ст. — В.В. Хвойко, Ф.К. Вовк, и их обобщениями П.П. Ефименко и М.Я. Рудинским. В их трудах фигурировали не археологические культуры, но территориальные группы памятников, а периодизации были построены на принципах господствующего тогда стадияльного видения исторического процесса.

Сталинские репрессии и потери во Второй мировой войне привели к существенным изменениям в составе киевских специалистов по каменному веку Украины. Академик П.П. Ефименко, который стал директором Института археологии в 1945 г., фактически возродил разгромленную репрессиями 30-х гг. киевскую школу исследователей каменного века. Масштабными раскопками была заложена основа современной источниковедческой базы, а в науку пришла плеяда ярких исследователей: В.Н. Даниленко, И.Г. Шовкопляс, А.П. Черныш, Д.Я. Телегин, Ю.Г. Колосов.

Стадияльный подход к культурно-историческим процессам в каменном веке оставался господствующим в советской археологии до 70-х гг. Утверждения принципа локальности в археологии повлекло бум выделения культур в 70—80-е гг. С середины 80-х гг. существенно интенсифицировались исследования социально-экономических проблем первобытности путем реконструкций обществ эпохи камня с помощью этно-археологического моделирования.

Определенное отставание процесса становления современной археологии каменного века в СССР, в том числе в Украине, от наиболее «продвинутых» в этой проблематике стран Европы, в значительной степени,

было вызвано неблагоприятным для науки политическим режимом. Экономический кризис двух последних десятилетий существенно сдерживает изучение эпохи камня Украины, поскольку исследования на современном научном уровне требуют серьезного финансирования. Вместе с тем открылись широкие возможности сотрудничества с коллегами из Европы и Америки и привлечения зарубежных средств для археологических исследований в Украине.

Невзирая на все трудности, Украина принадлежит не только к самым богатым на стоянки эпохи камня регионам Европы, но и к странам с достаточно высоким развитием археологии каменного века. Столетние усилия нескольких поколений ученых в сферах полевых исследований и типолого-статистического анализа кремневых комплексов обусловили разработку признанной научной общественностью периодизации палеолита, мезолита и неолита Украины. Весомым вкладом в изучение сложных социально-экономических проблем каменного века является предложенная украинскими исследователями оригинальная методика реконструкции обществ охотников путем этно-археологического моделирования.

Археологии каменного века Украины посвящено больше тысячи статей и около 50 монографий сотрудников отдела. Все это — результат настойчивого труда нескольких поколений исследователей, ведущая роль среди которых вот уже сто лет принадлежит киевской школе археологии эпохи камня, средоточием которой является отдел археологии каменного века ИА НАНУ.

L.L. Zaliznyak

THE STONE AGE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NAS OF UKRAINE. HISTORY AND PERSONS

The Stone Age archaeology in Ukraine from the time of its foundation at the end of the 19th c. has been developing as a component of European archaeology. Research began when the first materials were accumulated by V.V. Khvoika and F.K. Vovk, the founders of Ukrainian Palaeolithic studies at the end of the 19th c. and the beginning of the 20th c., and generalized by P.P. Yefymenko and M.Ya. Rudynskyi. Not archaeological cultures, but territorial groups of monuments appeared in their works, while division into periods were based on principals of social view of historic process predominant at that time.

Stalin's repressions and losses during the World War II led to significant changes in personnel of Ukrainian Stone Age specialists in Kyiv. Academician P.P. Yefymenko who held a post of the Institute of Archaeology director in 1945 in fact regenerated Kyiv school of the Stone Age researchers that was obliterated by the repressions of the 1930-s. Wide excavations laid the foundation of the modern source study base for the subject matter research, while the pleiad of outstanding researchers became the scholars: V.M. Danylenko, I.H. Shovkoplias, O.P. Chernysh, D.Ya. Telehin, Yu.H. Kolosov.

A phased approach to cultural and historical processes in the Stone Age dominated in the Soviet archaeology till the 1970-s. Approval of locality principle in archaeology led to boom in detaching of new cultures in the 1970-s and 1980-s. Research of social and economic problems of primitive society significantly intensified since the middle of the 1980-s owing to reconstructions of the Stone Age societies with the help of ethnic and archaeological modelling.

Certain lag in development of the modern Stone Age archaeology in the USSR, including Ukraine, comparing to European countries most «advanced» in these issues, was substantially caused by the political regime unfavourable for the science. Economic crisis of the two recent decades considerably hampers the study of the Stone Age in Ukraine, since the research at a modern scientific level requires serious financing. Along with that, wide opportunities to cooperate with colleagues from Europe and the USA and to raise funds for archaeological research in Ukraine appeared.

Regardless of all the difficulties, Ukraine belongs not only to the most rich in Stone Age sites regions in Europe, but also to the countries with the highly enough developed Stone Age archaeology. Century-long efforts of several generations of scholars in field research and typological and statistical analysis of flint assemblages caused the development of division into periods of Palaeolithic, Mesolithic, and Neolithic of Ukraine acknowledged by the scientific community. Original methods of reconstruction of hunting communities based on ethnic and archaeological modelling proposed by Ukrainian researchers is a weighty contribution to the study of complicated social and economic problems of the Stone Age.

More than a thousand articles and about 50 books of the department staff are devoted to the Stone Age archaeology of Ukraine. All this is a result of persistent work by several generations of researchers among which Kyiv school of Stone Age archaeology plays a leading role for more than hundred years, which is concentrated in the Stone Age Archaeology Department of the IA NASU.